विष्णुसहस्रनामभाष्य

६७८/स्तो. ३५६

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

॥अथ विष्णुसहस्रनामभाष्यप्रारंभः॥श्रीरामः॥श्रीः॥

॥हि पोति बापुभट दातारांचि॥

(1)

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

॥१॥
॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः॥ युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत॥१॥ युधि
ष्ठिर उवाच॥ किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणं॥ स्तुवंतः कं कमर्चंतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभं॥२॥
टीका॥ सच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे॥ नमो वेदांतवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे॥१॥ कृष्णद्वै
पायनं व्यासं सर्वलोकहितेरतं॥ वेदाब्जभास्करं वंदे शमादिनिलयं मुनीं॥२॥ सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य
सहस्रनेत्राननपादबाहोः॥ सहस्रनाम्नः स्तवनं प्रशस्तं निरूप्यते जन्मजरादिशांत्यै॥३॥ श्रीवैशंपाय
नो जनमेजयमुवाच॥ श्रुत्वेति॥ धर्मानभ्युदयनिश्रेयसहेतुभूतान् वेदलक्षणानशेषेण कार्त्स्न्येन पावना
नि पापक्षयकराणि सर्वशः सर्वप्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शांतनवं शांतनुसूनुं भीष्मं सकलपुरु
षार्थसाधनमल्पप्रयासमनल्पफलमनुक्रमपि कृत्वा पुनरेव अभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान्॥१॥ युधि
ष्ठिर उवाच॥ किमेकं दैवतं देवमित्यर्थः॥ स्वार्थे तद्धितविधानात्॥ लोके लोकनहेतुभूते समस्त
विद्यास्थाने उक्तं॥ किं वाप्येकं परायणं॥ परमयनं प्राप्यं परायणं॥ अस्मिन् लोके एकं परायणं च किं
यदाज्ञया प्रवर्तते॥ सर्वे यस्मिन्नोरीक्षते॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः॥ क्षीयंते
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ यस्य विज्ञानमात्रेण च आनंदलक्षणो मोक्षः॥ प्रा
प्यते॥ यद्विद्वान्न बिभेति कदाचन कुतश्चनेत्यर्थः॥ यत्र विष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः
॥ यस्य च वेदनात् वेदं भवति वा॥ देवः भवति॥ यद्विहाय परः पंथाः नृणां नास्ति॥ इतियुक्त ॥१॥

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule

~~[illegible]~~ मेकंपराय
णंलोकेतत्किंमन्यते इतिद्वितीयःप्रश्नः कृतवान् कंकंमदेवंस्तुवंतः गुणसंकीर्तनंकुर्वंतः कंमर्चंतः
बाह्यमाभ्यंतरंचार्चनंबहुविधंकुर्वंतोमानवाः पुनःसुखाः शुभंकल्याणंस्वर्गादिफलंप्राप्नुयुः ल
भेयुरितिपुनःप्रश्नद्वयं २ कोधर्मः सर्वधर्माणांभवतः परमोमतः किंजपन्मुच्यतेजंतुर्जन्मसंसारबं
धनात् ३ कोधर्मःपूर्वोक्तलक्षणःसर्वधर्माणांमध्येभवतःपरमःप्रकृष्टोमतोऽभिप्रेत इतिपंच
मःप्रश्नः किंजपन्नुच्चोपांशुमानसलक्षणंजपंकुर्वन्जंतुःजननधर्मा अनेनजंतुशब्देनजपार्चनस्तव
नादिषुयथायोग्यंसर्वप्राणिनांअधिकारंसूचयतिजन्मसंसाराख्यबंधनात् जन्मोऽज्ञानविजृंभि
तानामविद्याकार्याणांमुपलक्षणंसंसारः अविद्यालक्षणंजन्मसंसाराख्यायबंधनं।तस्मान्मुच्यते
मुक्तोभवतीतिषष्ठःप्रश्नः जन्मसंसारबंधनादितिदिमुपलक्षणमितरेषांफलानामप्येतत् श्रे
ष्ठत्वांमहिम्नप्राधान्यज्ञापनार्थः ३ श्रीभीष्मउवाचः जगत्प्रभुंदेवदेवमनंतंपुरुषोत्तमं स्तुवन्ना
मसहस्रेणपुरुषः सततोत्थितः ४ भीष्मः सर्वेषां शत्रुणांभयहेतुभीष्मः मोक्षधर्मा
दीनांप्रवक्तासर्वज्ञः जगत्प्रभुमितिषट्प्रश्नाः कृतास्तत्रयश्चात्युत्तरंअप्पाविशेषस्थः प्र
श्नोनेनश्लोकेनपरिक्रीयते जगज्जंगमं। जंगमात्मकंतस्यप्रभुःस्वामी।तंदेवदेवंदेवानांदेवं [illegible]

(2A)

मन

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

२ अनंतं देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिछिन्नं पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामुत्कृष्टं नाम
३ सहस्रेण स्तुवन् गुणान् संकीर्तयन् सततोत्थितो निरंतरमुद्युक्तः पुरुषः पूर्णत्वात् पुरिशयना
द्वा स च सर्वदुःखातिगो भवेदिति सर्वैः संबध्यते अनेन श्लोकेन चतुर्थप्रश्नः समाधीयते तमे
(3) व चार्चयन् बाह्यार्चनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु भक्तिभजनतात्पर्येण तथा पुरुषमव्ययं विनाश
विक्रियारहितं ध्यायन् अभ्यंतरार्चनं कुर्वन् ॥५॥ ॥ तमेव चार्चयंनित्यं भक्त्या पुरुषम
व्ययं ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥५॥ ॥ स्तुवन् पूर्वोक्तं नमस्यन्नम
स्कारं कुर्वन् पूजाविशेषभूतमुभयं स्तुतिः नमस्कारश्च तेन यजमानः पूजकः फलभोक्ता
अथवा अर्चयन्नित्यं अनेनोभयविधं [illegible] उच्यते ध्यायन् स्तुवन् नमस्यन्निति मानसं वा
चिकं कायिकं चोच्यते त्रितयं प्रश्नं परिहरन्सुत्तरैस्त्रिभिः पादैः ॥५॥ ॥ अनादिनिधनं विष्णुं सर्व
लोकमहेश्वरं लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥६॥ ॥ अनादिनिधनं षड्भाव
विकाररहितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वैर्व्यासौ लोक्यत इति लोकः दृश्यवर्गस्तस्य नियंतॄणां
ब्रह्मादीनामपीश्वरत्वात् सर्वलोकमहेश्वरस्तं लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षा २

Joint project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and Yashwantrao Chavan ... Mandal

(3A)

त्परपतीतिलोकाध्यक्षः तंनित्यंनिरंतरंस्तुवन्सर्वदुःखातिगोभवेदिति त्रयाणांसाधारणंफलंवचनं
सर्वाणि ..ध्यात्मिकादिदुःखान्यत्येतीत्यगच्छतीतिसर्वदुःखातिगोभवेत् ॥६॥ ॥ब्रह्मण्यंसर्वधर्मज्ञं
लोकानांकीर्तिवर्द्धनंलोकनाथंमहद्भूतंसर्वभूतभवोद्भवं ॥७॥ ॥पुनरपितमेवस्तुत्यंविशिनष्टि ब्र
ह्मणेस्तद्ब्राह्मणायतपसेब्रह्मणेवेदायेतिसर्वान्धर्मान्जानातीतिसर्वधर्मज्ञस्तं सर्वलोकानांप्राणि
नांकीर्तिंयशांसि स्वशक्त्यानुप्रवेशेनवर्धयंतंलोकेनाथ्यतेयाच्यते लोकानुपतपत्याशास्ते लोका पु
यो नामीष्ट इतिवालोकनाथस्तंमहद्भूतंविद्योतकंसर्वभावर्तमानत्वात् भूतंपरमार्थतः सत्यंसर्वभू
तानांभावः संसारः यस्मात्प्रकाशात्संभवतीतिसर्वभूतभवोद्भवस्तं ७ पंचमप्रश्नंसमाधत्ते ॥ ॥ २
एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतः यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरःसदा ॥८॥ ॥स
र्वेषांवेदलक्षणानांधर्माणांमेषवक्ष्यमाणोधर्मोधिकतमइतिमेमतोऽभिप्रेतः यद्भक्त्यातात्पर्येणपुंडरी
काक्षंपुंडरीकवत् अक्षिणियस्यसःपुंडरीकाक्षस्तंहृत्पुंडरीकप्रकाशमानवासुदेवस्तवैर्गुणसं
कीर्तनलक्षणैःस्तुतिभिःसदार्चयेत्सत्कारपूर्वकमर्चनंकरोतिनरोमनुष्यइतियसःएषधर्मःअ
स्यस्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्येकिंकारणंउच्यते हिंसादिपुरुषांतरद्रव्यदेशकालादिनियमा

नर

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

३

सिध्य

पि तत्वाधिकेपकारणं ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशव

मिति विष्णुपुराणवचनात् जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उ

(५) च्यत इति मानववचनं जपस्तुतिपरमोऽसर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते अहिंसाया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्त

त इति महाभारते यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि इति भगवद्वचनात् एतत्सर्वमभिप्रेत्येषमे सर्वधर्माणां धर्मोऽधि

कतमो मत इत्युक्तं ॥ ८ ॥ ॥ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणं ॥ ९ ॥

द्वितीयं प्रश्नं समादधाति परमं प्रकृष्टं महत् [illegible] तेजः [illegible] प्रलक्षणं सर्वावभासकं येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः

तदेव ज्योतिषां ज्योतिः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकम् इत्यादिश्रुतेः यदादित्यगतं तेजो इत्यादिस्मृतेश्च परम्

परंज्यो तपः तपत्याज्ञापयतीति तपः तपश्शब्दोऽत्र [illegible] सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयत्येतद्यामि ब्राह्मणे सर्वा

कसंप नियंतृत्वं श्रुतेः भीषास्माद्वातः पवत इत्यादि तैत्तिरीयके तपतीति इतिवा तपः अस्य परमन वा [illegible]

मिति महत्वं एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः परमं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महत् नीयं तथा महत् परमं प्रकृष्टं परा

यणं पुनरावृत्तिशंकावर्जितं परमं शरणात् सर्वत्रापरं तेज आदित्यादिकं व्यावर्तते सर्वत्र योदेव इति

विशेष्यते यो देवः परमं तेजः परमं तपः परमं ब्रह्म परमं परायणं ब्रह्मैकं सर्वभूतानां परायणमिति ॥ ९

वाक्याधू ३

(५A)

अथ × संसारबंधहेतुभूतपुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं वा ज्ञानं सर्वं नाशयन्नरस्वयाथात्म्यज्ञाने नेतिवाप
विन्नाणां पवित्रं ×३

॥ ॥पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १०॥ ॥ प्रथमस्य प्रश्नो
त्तरमाह पवित्राणां पावनानां तीर्थादीनां परमस्तु पुमान् ध्यातो दृष्टः कीर्तितः स्तुतः संपूजितः स्मृतः प्रण
पापा तः सर्वाघं निर्मूलयतीति परमं पवित्रं रूपमा...रोग्यमर्थां च भोगांश्चैवानुषंगिकान्ददाति ध्यायतो नित्यमप
वर्गः प्रदो हरिः चिंत्यमानः समस्तानां क्लेशानां हानिर्हरिः समुत्सृज्याखिलं चिंत्यसोऽच्युतः किं न चिंत्यते ध्याये
सर्वे न्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः अतिपातकयुक्तोपि ध्यायन्निमि यु
षमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनः आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो ना
रायणो हरिः हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवं भिद्यते हृ
दयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनम
नुत्तमं मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः पुमान्विमु
च्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिवेति ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ
संकीर्त्य केशवं हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ज्ञानतोऽज्ञा १६
नतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति
नरकं स्वर्गोपि यच्चिंतने न विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोल्पकः मुक्तिं चेतसि यः स्थितोमलधि

न्य २

Joint Project of Rajwade Sanshodhan Mandal Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai

नामैव नास्त्येव

४ यां पुंसां दद्यात्पव्ययः किंचित्तत्सद्यं प्रयाति विलयं तत्राच्युतकीर्त्तिश्च माया त्वं जलं वह्निस्तमसो भास्करोदयः ह्यांस्ये कलौ
ह॰र॰ अघौघस्य नामसंकीर्त्तनं हरेर्नामैव नामैव मम जीवनं कलौ नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं वि
पापो जायते नरः विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपाप प्रणश्यति सर्वदा सर्वकालेषु नास्ति तेषाममंगलं येषां हृदिस्थो भ
(5) गवान्मंगलायतनं हरिः गंगास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नान कोटिषु यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ प्राय
श्चित्तान्यनेकानि तपः कर्मात्मकानि वै यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं कलिकलुषमत्युग्रं नर
कार्त्तिप्रदं नृणां प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते सकृत्स्मृतोपि गोविंदो नृणां जन्मशतैः कृ
तू॰ल॰ तं पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः यथाग्निरुपशिखः कक्षं दहति सानिलः तथा चित्तस्थितो विष्णु
र्योगिनां सर्वकिल्बिषं जन्मांतरैः नियमितपातिनागुरुस्मरन्मनुष्यः सततं मत्तामुने दुःखानि सर्वाण्यपहंति साध
यत्स्यशेषकार्यातिंचयान्यभीप्सितेकलावपि द्वापायद्विषयासक्तमानसः कृत्वापि सकलं पापं गोविंद
दं संस्मरन्नहि चिः वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु तस्यांतरायो मैत्रेय देवेंद्रत्वादिकं फलं लोकत्रयाधि
पतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभुविष्णुमीशं जन्मांतरप्रलयकल्पसहस्रजालं मायां प्रण
श्यमुपयाति नरस्य नास्य एकोपि कृष्णस्य सकृत् प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः दशाश्वमेधी पुनरेति
जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय १ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतं ये नमस्यंति गोविंदं न तेषां वि
५

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai

यत्तिमयं शाक्येनापिनमस्कारः प्रयुक्तश्च कृपाणये संसारस्थूलबंधानांसुदृढेजनकरोसिसः इत्यादिश्रुतिस्मृतीति
(5A) हासपुराणेभ्यः मंगलंस्वरूपंतत्साधनंतत्तज्ञापकंचतेषांमपिपरमानंदलक्षणंपरममंगलमितिमंगलानांमं
गलंदैवतंदेवतानांचदेवानांदेवः द्योतनात्मभिः समुत्कर्षेणवर्त्तमानत्वात्भूतानांअव्ययरक्षितः पिताज
नकोयोदेवः स्वराकंदेवतामितिलोकेवाक्यार्थः एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मांक
र्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चयोब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्राहिणो
तितस्मैतंहिदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये इतिश्वेताश्वतराणांमंत्रोपनिषदिसेयंदेव
तेत्तत्र एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिदाक्ष्येननुकथंसकोदेवः जीवपरमेश्वरयोरभेदेनतत्सृष्ट्वातदेवानुप्रावि
शत् एषइहप्रविष्टः आनखाग्रेभ्य इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः प्रविश्यतस्यपरस्यबुद्धिप्रवृत्तिसाक्षित्वेनप्र
२ वेशश्रवणादभेदः प्रविष्टानामितरेतरभेदात् प...निकत्वमितिचेत् तत्र एकोदेवोबहुधासन्निविष्टः एकः
सन्बहुधाविचारः त्वमेकोसिबहूननुप्रविष्ट इत्येकस्यैवबहुधाप्रवेशश्रवणात् प्रविष्टानांपरस्परंभेदः
२ इत्याशंक्याह इत्यष्टौमंत्राः कस्मैदेवायहविषा ...एकत्वा...पोनैकदेवतप्रतिपादकास्तेत्तरीयके अग्निर्यथैको
रूपं भुवनंप्रविष्टोरूपंप्रतिरूपोबभूवएवंबहिश्च सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः रा
करूपधासर्वभूतांतरात्माएकंरूपंबहुधायः करोतितमात्मस्थंयेतुपश्यंतिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषां

५ नितरेषां॥ नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां विदधाति कामान् तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीरास्तेषां शांतिः
शाश्वती नेतरेषां इति ब्रह्म वा इदमेक एवास्ति एकमेव तदेकं सन् नान्योस्ति द्रष्टेत्यादि बृहदारण्यके अनेनैदेकं मनसो ले २
जवीयः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति ईशावास्ये आत्मा वा एक इदमेक एवाग्र आसीन्नान्य
(6) त्किंचन मिषत्सर्वेषां भूतानामंतः पुरुषः स म आत्मेति विद्यात् एकं सद्विप्रा बहुधा वदंति एकं संतं बहुधा क
ल्पयंति द्यावाभूमी जनयन्देव एकः एको [illegible] मिरित्यादि भूयस्ते तरीयके एको दाधार
भुवनानि विश्वा इति ऋग्वेदे शाकलशाखायां सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
छांदोग्ये तारिकः सदाध्येयो भवद्भिः सर्वसंस्थितिः ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवं आश्चर्यं
खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तमं धन्य श्वासि मरुतां नाहि लोके नान्योस्ति कश्चनेति हरिवंशे स्थितिस्थित्यंत
कारणाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां स्वसंज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनेति तस्मान्न विज्ञानमस्तीस्ति किंचि
छे.थि त्कदाचित् द्विज वस्तुजातं विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतं सर्वभूतस्थितं यो मां भज
त्येकत्वमास्थितः विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि इत्यादि अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति यथा प्रकाशयत्येकः सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं
व्रज इत्येवमादिरीति उपनिषत्सु भवति मनोमाहात्म्यप्रख्यापनीया श्रुतिः यद्वै किंचन मनुरवदत् ५

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

द्विषज्जमितिमनुनश्चोक्तं सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि संपश्यन्नात्मयाजीवैः स्वाराज्यम
धिगच्छतीति सृष्टिस्थित्यंतकारिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित् क्वचित् कदाचित् द्विजवस्तुजातं विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्न
चित्तैर्बहुधाभ्युपेतं ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसंगं एकं सदैकं परमं परेशं स वा
(617) सुदेवो न यतोऽस्ति किंचित् यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्वि
फलं वचः सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः भ्रांतदृष्टिभिरात्मापि तथैव सन्न पृथक् पृथक् एकः सम
स्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहं इ
तिरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः सकलमिद[illegible]मस्त्वं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः
स एकः इति मतिरचला भवत्यनंते हृदयगते व्रजता विहाय दूरान् यथास्ति वसुधा स वसित्पमती ही बोकसः
अहं भवो भवंतश्च सर्वं नारायणात्मकं विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव परस्परं आधिक्यं न्यूनता बाध्य
बाधकत्वेन [illegible]वर्तंते भवानहं च विश्वात्मन्नेकमेव हि कारणं जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थिते व
त्वया यद्भयं दत्तं तद्दत्तमभयं मया मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुं नार्हसि शंकर सोऽहं स त्वं जगच्चेदं सदे
वासुरमानुषं अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः इति विष्णुपुराणे विष्णोरन्यं तु पश्यंति

६ येमां ब्राह्मणमेवच कुतर्कमतयो मूढाः पच्यंते नरके घोरे ध्रुवं ध्रुवः ये मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यंति मां हरं ब्र
ह्माणं च ते यांति तेषां ब्रह्महत्यासमं त्वघं इति भविष्योत्तरपुराणे महेश्वरवचनं तथा च हरिवंशे कैलासयात्राया
महेश्वरवचनं आदिस्त्वं सर्वभूतानां मध्यमंतस्तथा भवान् त्वत्तः सर्वमभूद्विश्वं त्वयि सर्वं विलीयते अहं त्वं
सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन आवयोरंतरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते नामानि तव गोविंद मानि कि[illegible]
(२) [illegible] महांति च तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते य
श्च त्वां द्वेष्टि लोके स मां द्वेष्टि न संशयः त्वद्विस्तारो यतो देव अहं भूतपतिस्तथा न तदस्ति विभो देव यस्ते
विरहितं क्वचित् १०॥ ॥यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये॥११
॥ ॥यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते सर्वं त्वं देव देवेश सर्वं किंचित्त्वया नास्ति इत्यादि वाक्यान्येकत्व
प्रतिपादकानि तद्दैवतं प्रस्तुतस्योपलक्षणमुच्यते यतो यस्मात् सर्वाणि भूतानि भवंत्युद्भवंति आदि
युगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनर्भूय एवेत्यवधारणार्थः नान्यस्मिन्नित्यर्थः युगक्षये महाप्रल
ये चकारान्मध्येपि यस्मिंस्तिष्ठंति यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभि
संविशंतीति श्रुतेः ११॥ ॥तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते। विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु
पापभयापहं १२॥ ॥तस्यैवं जन्हितस्यैकदेवस्य लोकप्रधानस्य लोकेन हेतुभिः प्रतिपाद्यस्य ६

(7A)

जगन्नाथस्य भूपतेर्महीपालविष्णोर्व्यापनशीलस्य नाम्नां सहस्रं पापभयं चापहरतीति पापभयापहं
मतः श्टणु एकाग्रमना भूत्वाऽवधारय एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम। नाम्नां बहुत्वे लोकाना
मुपकारकं श्टणु निमित्तशक्तियोनाम्नां मेदिनीपते उदीरणात् विभिन्नान्येव साध्यंते फलानि द्विजसत्तम
यच्चतन्नाम यत्तस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि तत्साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्यक्रूरेषु वस्तुषु इति विष्णुधर्मवचनात्
यद्यपि परस्य ब्रह्मणः षष्ठी गुणक्रियाजातिरूढानां शब्दप्रवृत्तिहेतूनां निमित्तशब्दादीनां चाभाव
स्तथापि सगुणे ब्रह्मणि सविकारैश्च सर्वात्मत्वात्सर्वेषां शब्दप्रवृत्तिहेतूनां संभवात्सर्वैरपि शब्दैः
परस्मिन् पुंसि वर्त्तते १२॥ ॥यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ऋषिभिः परिगीता
नि तानि वक्ष्यामि भूतये १३॥ ॥तत्र यानि गौणानि गुणयोगात् प्रवृत्तानि तेषु यानि विख्यातानि
प्रसिद्धानि ऋषिभिः मंत्रदृग्भिः परिगीतानि परितः समंततः परमेश्वराख्यानि तु तत्र तत्र परिमिता
नि महतां श्वासो वात्मा चेति यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह यच्चास्य संततो भावस्तस्मा
दात्मेति कीर्त्यते इति वचनादयमेव महानात्मेति महात्मा तस्याचिंत्यभावस्य तानि वक्ष्यामि
भूतये पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये पुरुषार्थचतुष्टयार्थिनामिति अत्र नामसहस्रेषु ज्वादित्यादि
शेषाणामर्थांतरप्रसिद्धानां श्चादित्याद्यर्थानां तद्विभूतित्वेन तदभेदात्तस्यैव स्तुतिरिति प्रसि

७ कार्यरूपेणापिस्कृतिभूतात्मानेंद्रियात्मोवेंद्रियात्माच प्रधानात्मा : तथाभवान् आत्माचपरमात्माचत्व
मेकः पंचधास्थितः ज्योतींषिविष्णुर्भुवनानिविष्णुर्वनानिविष्णुर्गिरयोदिशश्चनद्यः समुद्राश्चसए
यं २ वसर्वयदस्तियन्नास्तिचविप्रवर्येति विष्णुपुराणे आदित्यानामहं विष्णुरित्यारभ्याऽथवबहुनैतेनकिंज्ञाते न ३
नतवार्जुनविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदित्यंतेन श्रीगीतोपनिषत्सुभगवतेवोक्तं
(४) अत्रैवेदंविश्वमिदंवरिष्टं पुरुषएवेदमित्यादिश्रुतिभ्यः विश्वादिशब्दानांपुनः रुक्तानामपिवृत्तिभेदेनार्थ र्थ
भेदान्नपुनरुक्तं श्रीपतिमाधवादीनां ... स्यैकत्वेपिशब्दभेदान्नपुनरुक्तं अर्थैकान्येपोनरुक्त्यंपन पा नरुक्तं
य दोषानाम्नांसहस्रस्यकिमेकंदैवतमितिदैकदेवविषयत्वात्यत्रतत्रपुल्लिंगशब्दप्रयोगस्तत्रवि न
ष्णुविशेषणंयत्रस्त्रीलिंगशब्दस्तत्रदेवताविशेषणंयत्रनपुंसकलिंगंतत्रब्रह्मविशेषणमितीयं यतः सर्व शब्दप्र
णिभूतानिइत्यास्यजगदुत्पत्तिस्थितिलयत्वेकारणत्वस्य ब्रह्मणएकदेवतत्वेनाभिहितत्वात् आदौउ योगः
भयाविधंब्रह्मविश्वशब्देनोच्यते १३॥ ॥ॐविश्वंविष्णुर्वषट्कारोभूतभव्यभवत्प्रभुः भूतकृद्भूतभृ
द्भावोभूतात्माभूतभावनः १॥ ॥ अथातःपरंनामानिविश्वस्यजगतः कारणत्वेनविश्वमित्युच्यते
ब्रह्मआदौतुविश्वमितिकार्यशब्देनकारणग्रहणंकार्यभूतविश्वादिनामभिरुपपन्नास्तकृतिर्विश्वमोरि
तिदर्शयितुंयद्वापरस्मात्पुरुषान्नभिन्नमिदंविश्वंपरमार्थतः अवीन्यानितस्तेन विश्वमित्यभि ७
कारणावि रेप्यादीनां

Joint Project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

ना: २ या १

धीपतेर्ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं पुरुष एवेदं विश्वमित्यादिश्रुतेः तद्भिन्नं न किंचित् परमार्थसदस्ति अथ विशाती
(४१) ति विश्वं ब्रह्म तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति श्रुतेः किंच तत्संहृतौ विशन्ति भूतानि यस्मिन्निति विश्वं ब्र विश्वानि
ह्म यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुतिः तथा स्थितिसकलजगत्कारणभूतमेष विशेषा स्वपत्रादिलं विशतीत्युभयथापि
विश्वं ब्रह्मेति श्रुतेः नचिकेतो मृत्युं पृष्टवान् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यारभ्य सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपां वेदा
नो सि सर्वाणि च यद्वदंति यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं
परं एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इत्युपक्रम्य यः पुनरे
नं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ओमित्येति ब्रह्म ओमितीदं सर्वं सिद्धपाशांकुना
सर्वाणि पाणानि संत्यज्यान्येव ओंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णेति एतद्वै सत्यकाम परं चापरं ब्रह्म यदोंका
रः इत्युपक्रम्य यः पुनरेतन्मंत्रेण ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ओंकार एवेदं सर्वं ओ
मित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्युपक्रम्य प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः अपूर्वोऽनंतरोऽबाह्योन
न परः प्रणवोऽव्ययः सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमंतस्तथैव च एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनंतरं
द प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितं सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति अमात्रोऽनंतमात्रश्च
द्वैतस्योपशमः शिवः ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इत्यंता माण्डूक्योपनिषत् प्रोक्तं प्रणवार्थं

ओं तद्ब्रह्म ओं तद्वायुः ओं तदात्मा ओं तत्सत्यं ओं तत्सर्वं ओं तत्पुरोर्नमः इत्यादिभिः श्रुतिभिः ओमित्येकाक्षरं
(१) ब्रह्म प्रणवः सर्ववेदेषु गिरामस्म्येकमक्षरं आद्यं तु त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता एकाक्षरं परं ब्रह्म
प्रणवः सर्ववेदेषु प्राणायामः परं तपः प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात्
प्रणवमभ्यसेदित्यादिस्मृतिभिश्च विश्वशब्देनोंकारोऽप्यभिधीयते वाच्यवाचकयोरत्यंतभेदाभावाद्विश्व
मित्योंकार एव ब्रह्मेत्यर्थः किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणं यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियु
गागमे इत्यादिना युधिष्ठिरोक्तं तद्विश्वशब्देनोक्तमिति व्याख्यातं तत्किमित्याकांक्षायां विष्णुरिति वच
नात् तं यथा च ऋग्वेदशाकलशाखायां आस्य जानंतो नाम चिद्विविक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे
इत्यादिवाक्ये विष्णोर्नामकीर्तनं सम्यक्करणं न पापनिवृत्तिः विबोधितं व्या[illegible] ज्ञोले ति विष्णुर्विषेर्व्याप्त्यभि
धायिनो नुप्रत्ययं तत्स्वरूपं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रु
तिश्रुतेः विशतेर्वा नुप्रत्ययांतस्य रूपं विष्णुरिति यस्मात् सर्वमिदं सर्वस्वरात्र्य महात्मनः तस्मादेवोच्य
ते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनादिति विष्णुपुराणे व्याप्य मे रोदसी पार्थ कांतिश्चाभ्यधिका स्थिता क्रमेण
श्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः यज्ञदेशेन वषट्क्रिया वषट्कारः यस्मिन् यज्ञे वा वषट्क्रिया यज्ञो
वै विष्णुरिति श्रुतेः यज्ञो वषट्कारः वषट्कारादिमंत्रात्मनो देवान् प्रीणयतीति वा प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति

(9A)

[illegible] देवतावभूतंभवंभवच्चभूतंभव्यंभवंतितेषांप्रभुः भूतभव्यभवत्प्रभुः कालमेदमनादृत्यसन्मात्रप्र ६
तियोगिकमैश्वर्यमस्येतिप्रभुत्वं रजोगुणंसमाश्रित्यविरंचिरूपेणभूतानिकरोतीतिइतिभूतकृत्तमोगुण
मधिष्ठायरुद्रात्मनाकृंततिकृणोतीतिवाकृंतिनस्तीतिवासत्वगुणमधिष्ठायभूतानिबिभर्तिधारयति
पोषयतीतिवाभूतभृत्प्रपंचरूपेणभवतीतिकेवलंभवत्येवेतिभावःभवनंभावःसत्तात्मकोवा
भूतानिमस्मांतर्यामीतिभूतात्माएष आत्मांतर्यामीतिश्रुतेः भूतानिभावयतीतिवावर्द्धयती ति
वाभूतभावनः भूतकृदादिभिर्गुणैस्तंत्रत्वंप्राप्तंप्रतिनिषिध्यते॥१॥ ॥पूतात्मापरमात्माचमुक्ता
नांपरमागतिः अव्ययःपुरुषःसाक्षीक्षेत्रज्ञोक्षरएवच॥ ॥पूतात्मेति पूतः आत्मायस्येतिपूतात्माकर्मधा
रयोवाकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः गुणोपरागंस्पृष्टातःपुरुषस्येतिकल्प्यतेपरश्चासावात्माचेतिपरमा
त्माकार्यकारणविलक्षणोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःमुक्तानांपरमांप्रकृष्टागतिःगंतव्यादेवता
पुनरावृत्त्यसंभवात् तद्गतस्येतिमुक्तानांपरमागतिःमामुपेत्येतिभगवद्वचनंनव्येतिनास्यव्ययोविना
ध्येयः शोविकारोवाविद्यतइत्यव्ययः अजरोऽमरइतिश्रुतेः पुरंशरीरंत्रसपुरापुरंतस्मिन्शेतेइतिपुरुषः
नवद्वारंपुरंपुण्यमेतैर्भावैःसमन्वितं व्याप्यशेतेमहात्मायस्तस्मात्पुरुषउच्यते इतिमहाभा
रते यद्वा अस्तेव्यस्तेहरयोगिन आसीत्पुरापूर्वमेवेतिविग्रहंकृत्वाव्युत्पादितःपुरुषःएवमि

Sanshodhan Mandal, Dhule ... Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

१५
वि
ते
(१०)

वाऽमिस्तासान्निति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुतेः पुरुषः भूरीषु उत्कर्षशालिषु सर्वेषु सीदतीति
वा पुरूणि फलानि सुनोति ददातीति वा पुरूणि भुवनानि संहारसमये स्यति इति अंतं करोतीति वा पूर्णत्वाद्वा
पुराणत्वात् सनातनाद्वा पुरुषः पुराणात् सनातनाच्चैव ततोसौ पुरुषोत्तम इति पंचमवेदे साक्षा
द्व्यवधानेन स्वरूपबोधेन पश्यति सर्वमिति साक्षी साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति पाणिनीवचनात् नादिन
प्रत्ययः क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः आतोनुपसर्गे कः इति प्रत्ययः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि इति भ
गवद्वचनात् क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथास्वं तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते
इति ब्रह्मपुराणात् स एव नक्षरतीति अक्षरः परमात्मा अश्नोतेर्वा रप्रत्ययांतस्य रूपमिति एवकारात्
क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थतः तत्त्वमस्यादिश्रुतेः प्रकाशादर्थविरुद्धिको भेदः प्रसिद्धेरप्रमाण
त्वात् परमार्थत्वात् ज्ञानेंद्रियाणि सर्वाणि निरुद्ध्य मनसा सह ॥२॥ ॥ योगो योगविदां नेता
प्रधानपुरुषेश्वरः ३॥ ॥ एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः तदवाप्यतवायोगः योगं वि
दंति विचारयंति जानंति लभंते इति वा योगः योगविदस्तेषां नियंता । नेता ज्ञानिनां योगक्षेमव
नादिति इति योगविदां नेता प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवः तयोरीश्वरः ३॥ ॥ नारसिंहवपुः
श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥४॥ ॥ नारसिंह १५

स्यअवयवायस्मिन्तत्स्यंतेतद्वपुर्यस्यसनरसिंहवपुः यस्यवक्षसिनित्यंवसतिश्रीः सश्रीमान् अभिरूपाः के
शाः यस्येतिकेशवः केशाद्वोन्यतरस्यामितिवप्रत्ययः प्रशंसायांयद्वाकश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्त्तयः केशास्ते
(10A) यद्वशेवर्त्तंतेइतिकेशवः केशिवधाद्वाकेशवः यस्मात्त्वयैषदुष्टात्माहतः केशीजनार्दन। तस्मात्के
शवनाम्नात्वंलोकेगेयोभविष्यति इतिविष्णुपुराणेनारदवचनं पृषोदरादित्वात्शब्दकल्पनापुरुषा
णांउत्तमः पुरुषोत्तमः अत्रनिर्धारणइतिषष्ठीसमासप्रतिषेधोनभवतिज्ञात्साध्यनपेक्षयासमर्थनात् यत्र
त्वा पुनर्जातिगुणक्रियापेक्षयाव्यावर्त्यपृथक्क्रियतेतत्रासमर्थेन [illegible] निषेधः प्रवर्त्ततेमनुष्याणांक्षत्रियःशूर मा
तमः गवांकृष्णासंपन्नक्षीरतमा अध्वगानांधावंतश्शीघ्रतमइति अथवापंचमीसमासः तथाचभगवद्वचनं
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः असच्चसच्चैवसर्व
तू स्यप्रभवाप्यययोःसर्वस्यसर्वदाज्ञानात्सर्वमेनंप्रचक्षते इतिभगवद्व्यासवचनात् सर्वःशृणातीतिसक
लाःप्रजाःसंहारकालेसंहारयतीतिसर्वः निस्त्रैगुण्यतयाशुद्धत्वात्शिवःसत्रयस्सा[illegible]शिवो[illegible]इ
पदे त्यं[illegible]ब्रह्मादिनामभिःहरिरेवस्तूयते स्थिरत्वात्स्थाणुः भूतानामादिकारणत्वादितिभूतादिः प्रलयेअस्मि
शोभेद्वेप न्सर्वंनिधीयतइतिनिधिः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्ययः सएवनिधिर्विशेष्यते अव्ययइतिअन
दशाछि २ श्वरोनिधिरित्यर्थः स्वेच्छयासमीचीनंभवनंअस्येतिसंभवः धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगेइति

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com